

Robert Owen: Utopist van de Commune.

J. H. G. I. GIESBERS,

Instituut voor Onderwijskunde, Afd. Lerarenopleiding K.U. Nijmegen

I. Inleiding

Dit artikel wil het beeld schetsen van een man wiens leven de kristallisatie was van een cruciale periode in de Engelse en West-Europese geschiedenis, omdat de 87 jaren die hem gegeven werden samenvielen met het ontstaan en de ontwikkeling van de stedelijke industriële samenleving die wij nu kennen. Zijn carrière en zijn tijdsgewricht werden bepaald door scharnierbegrippen zoals commune, secularisme, arbeidswetgeving, opvoeding en onderwijs, coöperatie, vakvereniging, socialisme en communisme, burgerrechten, kortom: de strijd voor een nieuwe mens en een nieuwe aarde die tot op de dag van vandaag voortduurt. Het is het verhaal van een zadelmakerszoon die een rijke katoenmagnaat werd, van een autodidact die zich ontwikkelde tot een van de eerste theoretici van wat thans Nieuw Links heet*, van een paternalistische fabrieksdirecteur die een Brits arbeidsleider werd, van een pragmatisch industrieel die zijn fabriek en vermogen van ongeveer anderhalf miljoen gulden opgaf om zich helemaal te kunnen wijden aan de realisering van zijn Utopia*. Het is het leven van Robert Owen die volgens de getuigenis van Marx de stichter van het Engels Communisme was, maar op wiens graf in Londen ook staat dat hij het kleuteronderwijs creëerde en organiseerde; een man die een belangrijke plaats in het pedagogisch Pantheon verdient omdat hij als eerste het begrip volksonderwijs uit de sfeer van de armenzorg haalde.

* De lezer zij gewezen op de relatie tussen deze bijdrage en de artikelen van Idenburg en Brezinka in resp. het April- en Juli-Augustusnummer van Pedagogische Studiën 1972.

II. Een reeks historische episoden¹

De zadelmaker, ijzerhandelaar en postdirecteur van Newton in Wales krijgt op 14 Mei 1771 een zoon – de zesde van zijn zeven kinderen – die in het doopregister als Robert wordt ingeschreven. Als de jongen vijf jaar is gaat hij naar school en wordt na twee jaar hulponderwijzer. Reeds vroeg leert hij dus aan anderen door te geven wat hij zelf ontvangen heeft. Als tienjarige verlaat hij zijn geboorteplaats en wordt leerjongen van een textielhandelaar in Stamford. Hij beschrijft zichzelf als gevoelig, teruggetrokken en studieuze. Hoewel hij religieus van aanleg en opvoeding is brengt bestudering van Christendom en de andere wereldgodsdiensten hem tot een levenslang agnosticisme. In zijn autobiografie zegt hij hierover: 'My reason taught me that I could not have made one of my qualities, that they were forced upon me by Society; and that I was entirely the child of Nature and Society; that Nature gave the qualities and Society directed them.'² Het begrippenpaar aanleg en milieu zullen zijn hele verdere leven een belangrijke rol blijven spelen. Als hij veertien is zet hij zijn opleiding in Londen voort vanwaar hij rond 1786 vertrekt naar Manchester, het hart van het zich stormachtig industrialiserende Engeland. Hier zal hij tot 1800 blijven en uitgroeien tot een gefortuneerd expert op het gebied van de katoenspinnerij en een vooraanstaand industrieel met grote sociale belangstelling. Geleidelijk aan gaan de eerste kringen van de stad voor hem open en hij krijgt de intellectuele ridderslag wanneer hij in 1793 wordt toegelaten tot de invloedrijke Literary and Philosophical Society, een Engels brandpunt van Franse Verlichtingsideeën, die diepe sporen in

hem zal achter laten.

In 1800 wordt hij directeur en mede-eigenaar van een grote katoenspinnerij in New Lanark, een gehucht dat hij voor altijd een plaats op de landkaart heeft gegeven. In de 24 jaar dat hij en zijn groeiend gezin in Schotland verblijven brengt hij de fabriek tot grote bloei maar zet bovendien een uitermate succesvol sociaal en pedagogisch-didactisch experiment op, dat wij in paragraaf 5 zullen beschrijven. Van 1824 tot 1829 probeert hij zijn ideeën over de coöperatieve, socialistisch-communistische commune als beste samenlevingsvorm in Amerika in praktijk te brengen. Terug in het vaderland ontwikkelt hij zich in de eerste helft der dertiger jaren tot de erkende leider der 'labouring poor', de weinig georganiseerde proletarische massa die dank zij hem evolueert tot een veel duidelijker omliggende bevolkingsgroep met de significante naam 'productive classes'. De laatste twintig jaar van zijn leven – hij sterft in 1858 – zijn overvol met schrijven, spreken, doceren, organiseren, reizen en trekken om zijn educatieve, wijsgerige en sociaal-economische opvattingen bij een groot publiek bekend te maken. Het kost hem veel energie en het grootste deel van zijn fortuin; het maakt hem echter tot de initiator van het utopisch socialisme en communisme, de coöperatieve beweging, het communitarisme, en de vakbeweging, stromingen en fenomenen die op zijn instigatie opvoeding en onderwijs in het centrum van hun activiteiten en geloofsbelijdenissen hebben geplaatst en daardoor van het grootste belang zijn geworden voor de historische pedagogiek. Waar hij tenslotte ook als de organisator en katalysator beschouwd kan worden van echt vormend onderwijs aan kleuters, jeugdigen en bij het productieproces betrokken volwassenen kan men de verzuchting van Harold Silver, een kritisch en goed Owen-kenner, begrijpen: 'It is all the more astonishing that Owen's place in the histories of education should have been so insecure.'³

III. Mens en maatschappij visie

Owen heeft in een lang leven zeer veel geschreven maar zijn belangrijkste antropologische en socia-

le opvattingen vindt men samengevat in enige publicaties die we in de bibliografie vermelden⁴. Zijn uitgangspunt is de vraag naar de mens. Deze is in zijn visie een vormbaar wezen dat geboren wordt met een sterk geluksstreven, met procreatieve vermogens en met rationele (bij Owen een overmatig geliefd adjectief) faculteiten. De menselijke ontwikkeling wordt bepaald door deze natuurlijke kwaliteiten maar nog veel meer door milieu-invloeden, want 'man ever has been, is, and ever must be, the creature, to a very great extent, of the external circumstances surrounding him.' De mens is gelukkig wanneer zijn goed karakter dat in de kiem aanwezig is, geactualiseerd wordt, wanneer hij in welvaart kan leven, en wanneer hij anderen ook gelukkig kan maken. De grote dwaling die alle denken over de mens tot nu toe beheerst heeft is echter die welke de mens verantwoordelijk stelt voor zijn eigen karakter en daarom ook voor al zijn doen en laten. Dit is onjuist; Owen's centrale axioma leert dat 's mensen karakter niet *door* hem maar *voor* hem gevormd wordt. Omdat de mens plastisch is, kan elk kind tot een redelijk, tolerant, zijn naasten beminrend wezen gevormd worden; dit verklaart de grote waarde die Owen toekent aan opvoeding en vorming in de eerste levensjaren daar het kind dan optimaal beïnvloedbaar is. Omdat de mens product van zijn milieu en zijn omstandigheden is, is de huidige wetgeving die mensen straft die niet beter weten absurd. Straf en beloning verdient de mens niet daar hij niet verantwoordelijk is voor zijn karakter; de enige zinvolle manier om de mens te sturen op zijn weg door het leven is door hem te confronteren met de gevolgen van zijn handelingen. Zijn aangeboren rationaliteit zal hem deze gevolgen als natuurlijke beloningen of straffen doen ervaren. Owen toont zich een goed zoon van de Verlichting wanneer hij stelt dat opvoeding en onderwijs de mensheid moeten regenereren; hun taak is 'to tear off the manyfolded bandages of ignorance, which kept society in darkness.'

Zijn sociale visie baseert zich op een kritische analyse van de vroegkapitalistische maatschappij in Engeland, naar het woord van Friedrich

Engels het klassieke land van het proletariaat. Hij ontkoppelt de begrippen industrialisme en kapitalisme die tegenwoordig te gemakkelijk als verweven gezien worden. Het eerste accepteert hij als brenger van welvaart en welzijn; het tweede verwerpt hij omdat het leidt tot exploitatie, armoede en verpaupering. Het is niet te verwonderen dat de mens totaal misvormd wordt wanneer hij geplaatst is in een samenleving die zich kenmerkt door scherpe belangentegenstellingen, egoïsme, een ver doorgevoerde arbeidsverdeling, vrije concurrentie, vertechnisering der produktie, schrille tegenstellingen tussen rijk en arm, klasseongelijkheid, godsdienstige ophitserij, wurgende prijsopdrijving, kinderarbeid, en het samenpakken van het proletariaat in snel groeiende steden. De goede kiemen in de mens worden in zulk een maatschappij volledig gesmoord hetgeen de ellende, degeneratie en misdaad verklaart die Owen om zich heen ziet. Gelukkig is de situatie niet uitzichtloos; de mens is immers vormbaar. Noodzakelijk is alleen dat hij uit de huidige maatschappelijke gevangenis bevrijd wordt en in een waarlijk educatief milieu wordt geplaatst. In tegenstelling tot latere volgelingen en stromingen zoals het chartisme, predikt Owen geen revolutie maar evolutie. De huidige slechte maatschappij die de mens ontmenselijkt moet geleidelijk veranderd worden door de stichting van samenlevingsvormen die wij thans communes of kibbutzen zouden noemen, coöperatieve gemeenschappen waar privébezit is afgeschaft, waar geïnstitutionaliseerde religies geen verdeeldheid meer zullen brengen hoewel God als 'The Incomprehensible Power' vereerd wordt, waar man en vrouw door liefde verbonden zullen zijn en niet door louter juridische, formele huwelijksbanden, waar de kinderen door de gemeenschap opgevoed worden, waar men werkt om zichzelf en anderen gelukkig te maken. De mens moet herboren worden en dit kan door een nieuwe maatschappij en een nieuw educatief systeem te creëren, twee begrippen die voor Owen en zijn volgelingen niet te scheiden zijn. De in hun ogen almachtige educatie is een levensfunctie van elke ware gemeenschap, een idee dat men terug vindt in de latere traditie van Durkheim, Marx, Dilthey, Dewey, Blonsky,

Makarenko e.a.; opvoeding en onderwijs zijn de sleutel tot elke ware maatschappijvernieuwing, een opvatting waarvan we de echo horen bij het Nieuw Links van heden, de laatkapitalistische stroming die zoveel merkwaardige parallellen vertoont met het vroegkapitalistische Owenisme⁵.

IV. De hemel op aarde

'I therefore now proclaim to the world the commencement, on this day, of the promised millennium, founded on rational principles and consistent practice.' Dit zijn de slotwoorden van een rede die Owen in 1833 hield voor een van de vele door hem opgerichte nationale arbeidersorganisaties; zijn eigen krant met de veelzeggen de naam *The Crisis* beschreef de toespraak als het Magna Charta van de socialere generatie. Startpunt voor Owen's sociale hervormingen was een concrete nood die gelenigd moest worden, namelijk de beangstigende werkloosheid in de jaren na het einde van de Napoleontische oorlogen. Zijn pogingen om het snel verpauperende proletariaat te helpen, verwijdden zich spoedig tot het streven om een totaal nieuwe maatschappij te creëren, een streven waarbij begrippen als coöperatie, commune en vakvereniging samen te brengen onder de gemeenschappelijke noemer van het utopisch socialisme een centrale rol spelen. 'You must think of me as not belonging to the present system of society, but as one looking with the greatest delight to its entire annihilation, so that ultimately not one stone of it shall be left upon another'⁶ schrijft hij in zijn autobiografie. Het woord socialisme komt men in 1827 voor het eerst tegen in een van Owen's kranten, en is daarna vaak een aanduiding voor wat wij op een andere plaats Owenisme noemde. Hij en zijn volgelingen gebruikten de term socialist als synoniem voor democraat, radicaal 'co-operator' en 'rational religionist'. Men kan het vroegsocialisme moeilijk als eenheidsbeweging met een coherente filosofie en vastomlijnd programma beschouwen. Het is meer een veelheid van stromingen die zich tot een los verband samenvoegen op grond van gemeenschappelijke elementen zoals hun kritiek op de vroegkapitalistische maat-

schappij, de utopistische denktrant, een wat paternalistisch aandoend geloof in het geroepen zijn om de massa te leiden, de overtuiging dat een betere maatschappij langs wegen van pacifisme en evolutionisme bereikt kan worden. Binnen deze internationale sociale beweging neemt Owen vergeleken met figuren als Fourier en Saint-Simon een aparte plaats in omdat hij een programma kon bieden waarvan in New Lanark bewezen was dat het gerealiseerd kon worden en omdat hij vooral in de jaren dertig en veertig een grote invloed op de arbeidersmassa had. Zijn socialisme is een vermenging van een groot aantal ideeën en idealen zoals: menswaardige arbeidsomstandigheden, het recht van de arbeider op de producten van zijn arbeid, goed onderwijs voor de massa, afschaffing van privébezit, winstdeling, algemene werkgelegenheid, stemrecht voor iedereen, vrijheid van drukpers, gelijkheid voor allen, rechtvaardige lonen, afschaffing van geïnstitutionaliseerde godsdiensten, het vrije huwelijk, emancipatie van de vrouw, coöperatief en communaal leven, en het recht van de arbeiders zich in vakverenigingen te organiseren. Deze laatste ideeën lenen zich bij uitstek voor een uitgebreidere bespreking.

De begrippen coöperatie, vakvereniging en commune zijn bij Owen moeilijk te scheiden; zij vloeien in elkaar over waarbij de eerste twee voorfasen zijn tot het derde. Doel van de coöperaties die in het begin van de twintiger jaren ontstonden en waarvan er rond 1830 enige honderden waren, was om door gezamenlijk arbeid kapitaal te verzamelen om voedsel, kleding, werktuigen en land te kopen; om in onderlinge hulp en steun de leden te beschermen tegen exploitatie door fabrikanten; om propaganda te maken voor Owen's ideeën en jong en oud uit de arbeidersklasse goed onderwijs en verantwoorde recreatie te verschaffen. Arbeidsbeurzen – 'Labour Exchanges' – werden opgericht waar leden van coöperaties goederen en productie ruilden of ervoor betaalden met zogenaamde 'labour notes', vervangingsmiddelen voor het gebruikelijke geld, die de waarde van een artikel vertegenwoordigden in termen van de arbeidsuren die eraan gespendeerd waren. Op het tweede Coöperatieve Congres in 1831 werd op

Owen's instigatie besloten dat coöperaties scholen zouden oprichten ter verdere ontwikkeling van de leden en ter onderwijzing van hun kinderen. Deze scholen werden vaak aan de arbeidsbeurzen verbonden en gaven overdag les aan de jeugd en 's avonds aan ouderen. De curricula waren geïnspireerd door het later in dit artikel te beschrijven leerplan dat Owen in New Lanark had ingevoerd: lezen, schrijven, rekenen, aardrijkskunde, geschiedenis, natuurwetenschappen, gymnastiek, muziek, dans, Latijn, Frans, algebra, en baseerden zich op zeer geavanceerde pedagogisch-didactische principes zoals: absolute gelijkheid tussen de sexen, geen straffen, vrije meningsuiting die niet alleen getolereerd maar zelfs aangemoedigd werd, geen religieuze of politieke indoctrinatie, onderwijs door middel van confrontatie met feiten, zelfbestuur door de leerlingen. Deze coöperatieve scholen bloeiden vooral in de jaren dertig en veertig in Londen en in de industriecentra in Lancashire en Yorkshire; hun grootste moeilijkheden waren van ruimtelijke, financiële en personele aard. 'It would be much more easy to find a dozen men suitable for the office of prime minister than one qualified to instruct children' verzuchtte Owen in 1842. Naast dag- en avondonderwijs organiseerden de coöperaties lezingen, discussieavonden, Zondagscholen en las men gezamenlijk kranten en coöperatieve, d.w.z. socialistische lectuur. Vele van deze coöperatieve verbanden noemden zich 'working unions'; een van de grootste kranten, *The Lancashire en Yorkshire Co-operator*, had als devies: 'Numbers without union are powerless, And union without knowledge is useless.' Dit voert ons tot de eerste Engelse vakverenigingen, de thans zo beruchte 'Trade-Unions.'

Deze kregen hun kans toen in 1825 de Combination Acts werden ingetrokken die tot dan toe organisatie van arbeiders in bonden onmogelijk hadden gemaakt. In de volgende tien jaar zien we vele grote en kleine vakverenigingen ontstaan die volgens goed Brits gebruik frequente stakingen organiseren waar toen – het zij volmondig toegegeven – meer aanleiding voor was dan thans. Deze over het hele land verspreide en niet gebundelde organisaties keerden zich haast

natuurlijkerwijs naar Owen als leider. In 1833 schreef een vakbondsleider uit Staffordshire; 'You my dear Sir, have it now in your power tot work out our complete emancipation... we must have you... your advice, your practical experience, the materials are truly to hand but the design is wanting.'⁷ In het volgend jaar gaat Owen tot actie over en organiseert alle splintergroepen in zijn Grand National Consolidated Trades Union die al spoedig anderhalf miljoen leden telt. De doelstellingen zijn o.a. algehele verbetering van het lot der arbeidende klasse, werk voor iedereen, redelijke lonen en werktijden, onderwijs voor jong en oud. Deze gebalde vuist maakt een geweldige indruk; Thomas Arnold schrijft uit Rugby een brief naar zijn vriend Bunsen in Rome: 'You have heard also, I doubt not, of the Trades' Unions, a fearful engine of mischief, ready to riot or to assassinate... and I see no counteracting power.'⁸ Toch was die in voldoende mate aanwezig; Owen's project faalt door onderlinge verdeeldheid der arbeiders en door hard toeslaan der overheid. Een onderafdeling van de Grand National bestaande uit landarbeiders uit Dorset wordt vervolgd omdat de leden een broederschapseed hadden afgelegd. De leiders die de geschiedenis zijn ingegaan als de Tolpuddle Martyrs worden tot zeven jaar dwangarbeid in Australië veroordeeld, een vonnis dat in 1836 na hartstochtelijke protesten van Owen en zijn volgelingen verzacht wordt. Toch schijnt de tijd nog niet rijp en de Britse arbeiders zullen tot in de jaren vijftig moeten wachten voordat hechte en goed georganiseerde vakverenigingen van de grond beginnen te komen.

De bovenbeschreven ideeën en initiatieven komen samen in Owen's favoriet ideaal: de utopische commune, het model voor de nieuwe maatschappij die zal komen. Een lied dat op de bijeenkomsten van de Owenieten vaak werd gezongen luidt:

Community does all possess
That can to man be given;
Community is happiness,
Community is heaven.
Community is labour blessed,

Redemption from the Fall,
The good of all by each possessed
The good of each by all.

Het is vooral in zijn geloof aan de commune als cel van waaruit de nieuwe maatschappij zal ontwikkelen dat Owen zich een utopisch denker toont. Hier vinden we ook relaties met zijn socialisme als tegengif tegen individualisme, zijn communisme als streven naar gemeenschappelijk bezit, zijn methode van maatschappij hervorming via de weg van de geleidelijkheid. Zoals altijd bij Owen werkte de concrete sociale realiteit als katalysator bij zijn denken. Wat kon men doen aan de ellendige leefomstandigheden van het industriële en agrarische proletariaat in de jaren na de Napoleontische oorlogen? Owen, die door zijn project in New Lanark grote faam als sociaal hervormer had verworven, wordt in 1817 zowel door de aartsbisschop van Canterbury als door een parlementaire commissie benaderd met het verzoek om voorstellen te doen waarop hij in hetzelfde jaar reageert met zijn *A View and Plan of the Agricultural Villages of Unity and Mutual Co-operation*, een publicatie die in 1820 gevolgd wordt door het beroemde Rapport aan het Graafschap Lanark. Hij gaat hierin uit van de volgende premissen: Handarbeid is de bron van welvaart – Werk is voor een gemeenschap belangrijker dan geld om werkloze arbeiders te onderhouden (een standpunt dat wij ons ter harte zouden moeten nemen) – Voldoende arbeidsgelegenheid kan de bevolkingsaanwas opvangen (een duidelijke stellingname tegen Malthus). De wortel van het huidige kwaad ziet Owen in het feit dat de arbeidersklasse niet profiteert van de geweldige productie en rijkdom van Groot-Brittannië. Een sociaal systeem dat op eigenbelang is gebaseerd is slecht; de arbeider moet goed kunnen leven van het product van zijn arbeid. Vandaar zijn voorstel om iedereen gelijkelijk te laten delen in de vruchten van een door de wetenschap gestimuleerd snel toegenomen productievermogen. Hij vindt dat dit het beste kan in coöperatief communale samenlevingsvormen van 300 tot 2000 personen die leven van landbouw en industrie. Omdat de huidige ver doorgevoerde arbeidsverdeling dehu-

maniseert, zal ieder gemeenschapslid afwisselend op het land en in de werkplaats arbeiden. Omdat bovendien iedereen werkt, zullen de werktijden dusdanig zijn dat arbeid een plezier is en geen loodzware last. De productie is voor eigen gebruik en voor ruil met andere gemeenschappen. Deze, wat wij zouden noemen, kibbutzen worden aangelegd volgens een parallellogram. Langs de zijden staan kleine privé-woningen (die volgens gedetailleerde aanwijzingen gebouwd moeten worden, inclusief Owen's suggestie voor hete lucht verwarming), voorraadruimten, het ziekenhuis, gastenverblijven e.d.; op de diagonalen de gemeenschappelijke gebouwen zoals eetzaal, keukens, kerk en het centrale punt van alles, de school. Opvoeding en onderwijs is geen zaak van de individuele ouders maar van de gemeenschap. De kinderen slapen in het ouderlijk huis maar verblijven overdag in de school voor 2-6 jarigen of die voor 6-12 jarigen. Deze scholen kennen geen beloning, straf of wedijver; de kennis die onderwezen wordt komt niet uit de boeken maar sluit aan bij het arbeidsproces van de gemeenschap of wordt anderszins levensecht gemaakt, bijvoorbeeld door wat Owen 'sensible signs' noemt; het polytechnisch principe is richtsnoer bij alle onderwijsactiviteiten voor jong en oud. De bedoeling is dat de volwassenen die veel vrije tijd zullen hebben, zich geestelijk zullen blijven ontwikkelen volgens een programma van wat wij *éducation* permanente zouden noemen. Dit was dan het milieu dat Owen zo graag 'totally educative' noemde en dat de voedingsbodem zou worden van de rationeel gevormde karakters die de nieuwe wereld zouden gaan opbouwen. Wat kwam echter van deze papieren voorstellen tot stand?

In de 25 jaar die volgden op de publicatie van *Report to the County of Lanark* (1820) werden er in Groot Brittannië, Ierland, Canada en de Verenigde Staten door Owen en zijn volgelingen enige tientallen collectieven opgericht waarvan de overgrote meerderheid maar een leven van enige jaren beschoren was. Zij hadden te kampen met gebrek aan middelen, amateuristische leiding, slechte organisatie, onderlinge verdeeldheid, botsingen tussen idealisten en pragmatici, vijandschap van de omgeving en misschien wel als grootste moei-

lijkheid het beroep dat communaal leven doet op het volmaaktheidsstreven van onvolmaakte mensen. Ondanks het vernietigend oordeel van Marx en Engels die de oprichters van deze communes aanduidden als 'fanatical, superstitious, pedantic . . . promoters of duodecimo editions of the New Jerusalem'⁹ zijn de experimenten in vormen van gemeenschapsleven ook lang na Owen aantrekkelijk gebleken bij de bewoners van een eiland waar de dichtheid aan excentrieke persoonlijkheden per vierkante kilometer groter is dan waar ook ter wereld.

Binnen het kader van dit artikel is het niet mogelijk al de kibbutzen à la Owen te noemen en te beschrijven; de lezer zij verwezen naar Armytage's studie over de utopische experimenten in Engeland, waar men de stamboom uitgewerkt ziet tot aan de Mormoonse kolonies en Kropotkin's anarchistische communes toe. Als exemplarisch voorbeeld vermelden we Owen's Amerikaanse kolonie New Harmony die hij in 1825 in Indiana stichtte; hij koos Amerika omdat grond daar goedkoop was en hij in een pioniersland een gunstig intellectueel klimaat voor zijn sociale hervormingen verwachtte. Medeoprichter was William Maclure die zeven jaar op Hofwyl had doorgebracht, een overtuigd Pestalozziaan was en tevergeefs getracht had de meester over te halen om naar Amerika te emigreren. Het gezelschap bestond verder o.a. uit Francis Neef¹⁰, een van de assistenten van de grote Zwitser, Gerard Troost, een Nederlands chemicus en geoloog, die later hoogleraar zou worden aan de universiteit van Nashville, en Owen's volwassen kinderen. Maclure en Owen stortten samen 150.000 dollar voor het project zodat een goede financiële basis verzekerd was voor wat Owen spoedig noemde de 'Community of Equality'. Ook dit utopisch experiment was vanaf het ontstaan gedoemd te mislukken. Owen zag als algemeen leider de commune als één grote familie met dezelfde rechten en plichten, gekleed in dezelfde kleren, wonend in dezelfde huizen, levend van hetzelfde voedsel. Onderwijs en opvoeding was voor hem uitermate belangrijk maar dan als middel tot het doel van de nieuwe mens en de nieuwe aarde. Maclure was leider van de scholen en hoopte een tweede

Hofwyl te realiseren. Voor hem was educatie geen middel maar doel. Dit fundamentele verschil van inzicht leidde naast andere geschilpunten tot veel wrijving die verergerde toen bleek dat Owen en Maclure onvoldoende afspraken hadden gemaakt ten aanzien van de financiën. Na drie jaar desintegreerde ook deze gemeenschap die in de geschiedenis van het Amerikaanse onderwijs belangrijk is als de eerste vorm van kleuter- en ambachtsonderwijs, de eerste docenten opleiding en het eerste voorbeeld van gratis, openbaar onderwijs. In 1828 verliet Owen Amerika en keerde via Mexico naar Engeland terug om daar de leiding op zich te nemen van vele en veelsoortige communautaire experimenten. Zijn communes waren misschien te utopistisch om de nieuwe maatschappij te brengen waar hij en tienduizenden met hem zo vurig naar verlangden. Zij zijn echter belangrijk geweest als 'de beschrijving van een andere wijze van bestaan'¹¹ en gaven samen met de coöperaties en vakverenigingen aan de arbeiders een blik op een betere toekomst.

V. De stoommachine der zedelijke wereld

Deze karakterisering van het instituut school, zo typisch voor het vroeg-industriële tijdperk, is van de hand van George Mudie, journalist aan Owen's *The Economist* en leider van de eerste Londense commune van 1821. Indien de bron van alle individuele en sociale ellende ligt in duistere onwetendheid, wijst verlichtend onderwijs de weg naar een ander bestaan; indien de nieuwe maatschappij zal komen door een nieuwe mens te creëren, dan impliceert dat in Owen's gedachten-gang een beter milieu, dat wil zeggen het collectief, en een beter opvoedings- en onderwijssysteem. Hoe ziet de werkelijk opvoedende school er nu uit?

Owen's pedagogisch-didactische theorie kan men karakteriseren als een toepasbaar maken van Rousseau's natuurlijke opvoeding op het volksonderwijs; hij tracht Emile te vervangen door een Brits arbeiderskind. Aanvankelijk voelde hij zich op puur pragmatische gronden aangetrokken tot het monitorenstelsel van Lancaster en Bell omdat hij hierin een mogelijkheid zag snel een

eind te maken aan de verregaande onwetendheid van de lagere klassen. Het schenkt Lancaster £ 1000 en biedt Bell een zelfde bedrag aan als hij zijn scholen voor alle gezindten openstelt. (Als Bell weigert geeft hij hem niettemin toch £ 500). Geleidelijk aan vermindert zijn bewondering voor hun methode en wordt zijn kritiek op het gebrek aan werkelijke educatieve inhoud groter; in het vierde essay van *A New View of Society* spreekt hij zelfs van deze 'mockery of learning'. Hij verwerpt het idee dat armenonderwijs tot doel heeft het kind zijn ondergeschikte plaats in de maatschappij te leren; in zijn visie is onderwijs een machtig middel om de verticale mobiliteit te bevorderen waardoor klasse-tegenstellingen zullen verdwijnen. Iedere mens wordt geboren met een sterk geluksstreven en de kiemen in zich om een rationeel wezen en nuttig burger te worden. Opvoeding en onderwijs moeten deze aanleg ontwikkelen. In zijn autobiografie formuleert hij zijn pedagogisch doel als het creëren van fysiek en mentaal harmonieus gevormde mannen en vrouwen die altijd consistent en rationeel denken en handelen. Dit doel kan bereikt worden wanneer de mens van geboorte tot volwassenheid een vormingsproces ondergaat dat al zijn faculteiten cultiveert. De grote fouten van de huidige opvoeding zijn dat men meent uit te moeten gaan van de aangeboren kwade geneigdheid van de mens en zijn mogelijkheid om vrijelijk tussen goed en kwaad te kiezen. Het tegenovergestelde is waar. De mens heeft goede en kwade eigenschappen; educatie haalt de ene of de andere categorie naar voren. Keuzevrijheid bestaat niet. Kinderen zijn vormbaar en daardoor zeer afhankelijk van de omstandigheden waaronder zij leven. Opvoeders moeten daarom allereerst een studie maken van de 'Science of the Influences of Circumstances', dit is hun belangrijkste vak. Zij zullen dan leren dat de mens niet verantwoordelijk is voor zijn karakter en daarom niet 'kunstmatig' beloofd of bestraft mag worden. Het natuurlijke gevolg van zijn daden zal voor de mens - zijnde een in principe rationeel wezen - richtsnoer bij zijn verdere handelen zijn. De ontwikkeling verloopt in drie fasen waar de opvoeding bij moet aansluiten. De fysieke eigenschappen van kinderen ont-

plooien zich optimaal bij eenvoudig voedsel, lichte kleding en veel lichaamsbeweging. Belangrijk is dat men hen niets ontzegt waar hun natuur om vraagt. De morele opvoeding moet zo vroeg mogelijk beginnen waarbij goede gewoontevorming zeer belangrijk is. Voor de intellectuele ontwikkeling geeft Owen de volgende vuistregels: leer observeren – sluit aan bij de belangstelling en het ontwikkelingsniveau – overbelast het geheugen nooit – breng onderzoeksgeest bij – leer abstraheren – confronteer het kind alleen met ideeën die op feiten berusten – leer vergelijken en conclusies trekken – zorg dat alle kinderen gelijke ontwikkelingskansen krijgen. Hoe worden deze vaak sterk aan Rousseau herinnerende ideeën nu in de praktijk gerealiseerd?

In 1874 vestigde Richard Arkwright – de uitvinder van de spinmachine – en David Dale – later Owen's schoonvader – een katoenspinnerij bij de plaats Lanark in Schotland. Er was volop witte steenkool maar weinig arbeidskrachten vandaar dat ze bij hun fabriek een dorp bouwden – New Lanark – voor de arbeiders die ze importeerden. Uit de 'workhouses' van Edinburgh kwamen ook $\pm$ 500 kinderen die Dale in een soort internaat onderbracht waar hij ze kleepte en voedde. Voor zijn tijd was hij een zeer verlicht werkgever want wanneer de kinderen van 6 uur 's morgens tot 7 uur 's avonds in de fabriek hadden gewerkt, organiseerde hij nog onderwijs voor hen, waar om voor de hand liggende redenen niet veel van terecht kwam, hoewel hij het brilante idee practiseerde onderwijzers een premie te geven wanneer hun leerlingen bevorderd werden. Daar de beide partners te weinig toezicht op New Lanark konden houden verliep de fabriek en verkochten zij deze in 1800 voor zestig duizend pond aan een combinatie van Engelse fabrikanten waaronder Robert Owen die zich, intussen met Dale's dochter getrouwd, in datzelfde jaar als nieuwe directeur op Braxfield House vestigde. Hij trof in New Lanark ruim 2000 jeugdige en oudere arbeiders aan die in miserabele, de criminaliteit sterk bevorderende omstandigheden leefden en de in hun ogen Engelse uitzuiger met de grootst mogelijke achterdocht ontvingen. In zijn autobiografie en *A New View of Society* beschrijft

Owen onder welke uitermate moeilijke omstandigheden hij zijn leer dat omstandigheden de mens maken in praktijk bracht. Hij bouwde betere huizen, legde straten aan, stichtte coöperatieve winkels waar goed voedsel tegen inkoopsprijs te krijgen was, schafte kinderarbeid beneden 10 jaar af, bracht de werktijd eerst tot tien, later tot acht uur terug, ging drankmisbruik en seksuele misstanden tegen en maakte een eind aan de strijd tussen diverse religieuze sekten. Hij concentreerde zijn aandacht bovenal op de school waar hij de nieuwe generatie wilde vormen, waarbij hij echter zeer gehinderd werd door gebrek aan geschikte leerkrachten, het feit dat veel kinderen al bedorven waren voor ze op school kwamen en de relatief korte beïnvloedingstijd die het onderwijs gegund werd. Het schoolgebouw van twee verdiepingen omgeven door een zeer grote speelplaats voor de allerkleinsten bood onderdak aan 300 dagleerlingen en 300 avondleerlingen. De dagleerlingen die in leeftijd varieerden van 2 tot 10 jaar waren ingedeeld in groepen van 20 à 40, ieder met een eigen onderwijzer. De jonge groepen waren gemengd, de oudere meestal niet. De leerlingen die allen in schooluniform gekleed waren en voor wie de ouders 3 pennies per maand schoolgeld betaalden waren de hele dag op school en gingen alleen naar huis om te eten en te slapen. De lessen die 45 minuten duurden werden gegeven van half acht tot negen, van tien tot twaalf en van drie tot vijf. Het curriculum was uitgebreid en gevarieerd en vermeldde lezen, schrijven, rekenen, aardrijkskunde, geschiedenis, de natuurwetenschappen inclusief sterrekunde, zang, dans, exercitie, naaien, koken en algemeen christelijk, niet dogmatisch zedelijk en godsdienstig onderwijs. De leerlingen boven de tien die 's avonds kwamen konden bovenstaand basisprogram uitbreiden, terwijl volwassenen herhalingsonderwijs kregen en geleerd werd hoe ze kinderen moesten opvoeden, het huishouden doen, hun geld verstandig besteden e.d.

Wat maakte Owen's school te New Lanark nu zo uniek dat zij als modelschool beschouwd werd waar duizenden, inclusief de toekomstige Czaar Nicolaas van Rusland, heentrokken om te zien

wat nieuw onderwijs was? Zijn instituut, in 1816 herdoopt als 'Institution for the Formation of Character', onderscheidde zich van alle eigentijdse scholen door de volgende kenmerken: de vriendelijke sfeer van vertrouwen tussen onderwijzers en kinderen, de afwezigheid van straf, het streven om het onderwijs aan de kinderen aan te passen, het verstandig gebruik van visuele hulpmiddelen, het stimuleren van eigen activiteit en participatie van de leerlingen, het introduceren van het polytechnisch principe, het betrokken zijn op de concrete realiteit van het leven, de afwisseling van theorie en praktijk, onderricht en recreatie, schoolse activiteiten en excursies, het vermijden van verbalistisch memoriseren, het toepassen van de vraagmethode, het stimuleren van individueel onderzoek in plaats van het louter op gezag aanvaarden, het bevorderen van zintuigtraining, kortom uitwerkingen van Owen's axioma 'follow not counteract nature'. New Lanark werd hierdoor de eerste van wat later genoemd zouden worden New Schools, zoals Abbotsholme, Bedales en vele andere¹². Helaas deelde Owen's school het lot van latere progressieve scholen; het charisma van de innovator moest het ook hier afleggen tegen afgunst en gebrek aan geld. In toenemende mate werd Owen door zijn partners van wie hij financieel afhankelijk was, gedwongen water in de wijn van zijn onderwijsvernieuwing te doen. Vooral de Quaker William Allen die penningmeester van Lancaster's British and Foreign School Society was, drong New Lanark meer en meer in de richting van het monitorenstelsel, wilde muziek, zang, dans e.d. afschaffen en doctrinair godsdienstonderwijs invoeren. In 1824 werd het Owen teveel en vertrok hij naar Amerika. Volgens ooggetuigen was er een paar jaar later niet veel meer van zijn experimenten over¹³. Zijn belangstelling voor scholen verloor hij echter niet, goed onderwijs moest immers de zo noodzakelijke verheffing van de arbeidersstand brengen. Vanaf 1830 heeft hij door heel Engeland zelf scholen gesticht of de oprichting door anderen gestimuleerd. Deze coöperatieve scholen, 'Schools of Industry', 'Temples of Science', 'Union Halls' of onder welke naam ze ook opeerden zijn van groot belang geweest in de on-

derwijsschrale jaren die aan de wet van 1870 voorafgingen¹⁴.

VI. Initiator en Inspirator

In zijn *Address to the Inhabitants of New Lanark* waarmee Owen zijn 'Institution for the Formation of Character' in 1816 opende bekend hij dat zijn antropologische, sociale, economische en pedagogische principes niet nieuw zijn. Ze zijn reeds vaak aanbevolen zowel door de wijzen uit de oudheid als door moderne auteurs. Nieuw vindt hij echter wel de manier waarop door hem synthese wordt gebracht. Hoewel zeer interessant is het niet doenlijk binnen het beperkte kader van een artikel de vele grote voorgangers te beschrijven op wiens schouders de eclecticus Owen, een intellectueel lichtgewicht vergeleken met bijvoorbeeld Spencer, Huxley en Newman, gestaan heeft. Wat zijn plaats in de utopistische traditie betreft kan verwezen worden naar Idenburg's reeds eerder vermelde boeiende bijdrage aan dit tijdschrift. In paragraaf drie noemden we Owen een goed zoon van de Verlichting en in de vorige paragraaf wezen we op de grote invloed die Rousseau op hem gehad heeft. Dit punt verdient enige toelichting.

Het Britse geestesleven heeft natuurlijk altijd de invloed van continentale culturele en wetenschappelijke stromingen ondergaan. Vaak echter werd deze invloed dusdanig aan de nationale omstandigheden aangepast dat van het origineel niet veel meer overbleef. Dit kan echter niet gezegd worden van de Franse Verlichtingsideeën die vooral in het Francofiële Schotland gretig onthaal vonden. Maar reeds voor hij zich in dat deel van Groot Britannië vestigde kwam Owen in intens contact met de Verlichtingsfilosofie, en wel in de jaren die hij doorbracht in Manchester. Zoals in paragraaf twee werd vermeld was hij een actief en gerespecteerd lid van de Literary and Philosophical Society die een vergelijking met de beste Parijse culturele salons kan doorstaan. Voorzitter was Dr. Percival, vriend en correspondent van Voltaire, Diderot, Condorcet, d'Alembert, Hume en vele andere groten. Als lid van dit genootschap leerde Owen terdege de taal

van Locke, Helvétius, Rousseau en Godwin, verkeerde hij met figuren zoals John Dalton, de grondlegger van de atoomtheorie, Fulton, de ontwerper van de eerste stoomboot, Bentham en James Mill.

Zonder overdrijving kan gesteld worden dat er onmiddellijk na de vertaling van de *Emile* in 1762 in Engeland een Rousseau-manie ontstond die tot aan het eind van de eeuw duurde. Auteurs tuimelden over elkaar in het schrijven van pedagogische romans, onschuldige kinderen werden als nobele wilden opgevoed door onnozele ouders; gelukkig maakte men ook serieuze studie van wat Rousseau wilde en zei en vele sporen hiervan vindt men bij Owen (zie paragraaf 5) en zijn volgelingen, zoals bijvoorbeeld het geloof dat de oplossing van sociale problemen lag in de verandering van sociale omstandigheden door middel van de rede die vooroordeel, onwetendheid en bijgeloof kon overwinnen.

Groot was ook de invloed van Helvétius wiens 'Education peut tout' Owen's lijfspreuk was. In *De L'Homme*, het posthume werk dat in 1810 in het Engels werd vertaald, illustreert Claude Adrien zijn geloof in de almacht van de opvoeding en het milieu door te stellen dat als wij te midden van Irokezen geboren waren, wij hun barbaarse gewoonten zouden overgenomen hebben. Twee jaar later zit Owen te Glasgow een diner ter ere van Joseph Lancaster voor en zegt in zijn tafelrede dat de mens een woeste kannibaal of hoog beschaafd burger is naargelang de omstandigheden waarin hij geboren en waaronder hij opgevoed wordt. De parallellie in de gedachtengang is opvallend. Dat een politiek-radicaal denker als Owen beïnvloed is geweest door figuren als Godwin, Paine, Adam Smith, Ricardo e.a. behoeft geen toelichting. Volkomen terecht geeft Brian Simon hem een belangrijke plaats in wat hij noemt *The Radical Tradition in Education in Britain*¹⁵. Interessant is om in dit verband te wijzen op John Bellers (1654-1725) wiens pamflet *Proposal for Raising a College of Industry of all useful Trades and Husbandry* (1696) Owen bij toeval in handen kwam en hij in een forse oplage liet herdrukken. Evenals Owen na hem is Bellers van mening dat de wereld verbeterd kan worden

door rationeel geleide collectieven, door goed polytechnisch onderwijs, door geregeld werk tegen redelijke arbeid en door de arbeider te laten delen in het werk van zijn handen. Dat tenslotte Pestalozzi en Fellenberg grote invloed hadden op nuchtere Britten omdat die in Yverdon en Hofwyl met eigen ogen konden zien hoe de theorie van deze innovators geïmplementeerd werd, is begrijpelijk. Owen bezocht in 1818 genoemde pedagogen, introduceerde in New Lanark diverse elementen uit de leer van Pestalozzi (zie paragraaf 5) en plaatste zijn zonen te Hofwyl op school. In paragraaf vier beschreven wij reeds zijn activiteiten op de Pestalozzianse buitenpost New Harmony.

Wij willen dit artikel besluiten met een antwoord op de vraag naar Owen's bijdrage tot de verdere ontwikkeling van mens en maatschappij. De mogelijkheid dergelijke vragen te beantwoorden geeft immers aan de beoefening der geschiedenis van opvoeding en onderwijs haar uiteindelijke zin. Heel kort samenvattend kan men dan stellen dat zijn invloed niet institutioneel maar ideeel geweest is. De geschiedenis kent wel de onderwijs-wetten Foster, Balfour, Fisher en Butler, niet de Owen Act; hij heeft de kiemen gelegd van de Nieuwe School Beweging maar heeft niet de New Education Fellowship gesticht; hij heeft de fundamenten gebouwd van het Britse socialisme en het vakverenigingswezen maar is niet de oprichter geweest van het Fabianisme, de Labour Party of het Trade Union Congress; hij was een enthousiast voorvechter van de rechten van de vrouw getuige zijn *The Marriage System of the New Moral World* (1838), maar heeft niet aan de wieg gestaan van de Suffragette-beweging.

Zijn grote verdienste is daarentegen dat zijn ideeën en activiteiten als zuurdesem gewerkt hebben, dat zij de prikkel in het vlees van vele latere hervormers waren, dat zij perspectieven openden die anderen niet zagen, dat zij de arbeidersklasse het zo nodige zelfbewustzijn gaven, dat zij een brandpunt vormden voor de vele heterogene pogingen om de arbeiders en vooral hun kinderen een beter bestaan te verschaffen. De boeken die Owen schreef, de lezingen en toespraken die hij hield, de congressen die hij organiseerde, de kran-

ten die hij financierde en redigeerde, de communes die hij in het leven riep, de contacten die hij met de Nederlandse kolonies der Maatschappij van Weldadigheid in Frederiksoord, Veenhuizen en Ommerschans onderhield, de coöperaties die hij samensmeedde, de vakverenigingen die hij oprichtte behoren tot de geschiedenis. De ideeën echter waarvan al deze activiteiten de uitwerkingen waren beïnvloeden ons leven vandaag nog. Owens' historische rol is de rol van initiator en inspirator. Mogen we deze stelling met enige voorbeelden toelichten.

Het gelukkig snel groeiende aantal voorstanders van polytechnisch onderwijs zullen de grote diensten moeten erkennen die Owen hen bewezen heeft getuige Marx' woord: 'Aus dem Fabrik-system, wie man im Detail bei Robert Owen verfolgen kann, entspross der Keim der Erziehung der Zukunft, welche für alle Kinder über einen gewissen Alter produktive Arbeit mit Unterricht und Gymnastik verbinden wird, . . . als die einzige Methode zur Production vollseitig entwickelter Menschen'¹⁶. Wanneer het kleuteronderwijs uit de sfeer van de bewaarschool gehaald is, kunnen we Owen daarvoor dankbaar zijn die met zijn accentueren van het grote belang van de eerste levensjaren en zijn practijk in New Lanark Oberlin's denkbeelden in brede kring geïntroduceerd heeft. Een vergelijking tussen dit artikel en Brezinka's bespreking van *Die Pädagogik der Neuen Linken*⁵ laat zien hoeveel moderne maatschappijkritische en pedagogische geluiden al opklinken uit Owen's geschriften. Zij die in de *nature - nurture* controverse en in de discussies rond begrippen als I.Q., compensatieprogramma e.d. zich tegen Jensen en naast Bernstein opstellen zullen in Owen een welsprekend en stimulerend bondgenoot vinden.

De miljoenen tenslotte, die zich in onze tijd inspannen om van deze aarde, zij het niet een Utopia, maar dan toch een betere wereld te maken zullen zich enerzijds ontuchtend voelen in hun geloof dat alles van vandaag op morgen kan veranderen, maar anderzijds een extra stimulans ontvangen uit de woorden die de grote utopist en collectivist Robert Owen in 1834 in *The Book of the New Moral World* neerschreef: De tijd is ge-

komen dat het millennium dat voorgezegd is op het punt staat aan te breken, dat de slaaf en de gevangene, het kind en de dienaar voor altijd vrij zullen zijn en dat niemand nog onderdrukking van lichaam en geest zal kennen.

Bibliografie

1. Deze pregnante karakterisering is van de hand van Harold Silver. De beste bronnen ter bestudering van Owen's leven zijn:
Owen, R.: *The Life of Robert Owen by Himself*, waarvan het eerste deel (London 1857) de periode tot 1820 beslaat en het tweede deel (London 1858) een vijftigtal pamfletten, toespraken, lezingen en andere documenten omvat.
Podmore, F.: *Robert Owen, A Biography*, London 1906.
Een uitstekend overzicht van publicaties van en over Owen en zijn tijd vindt men in:
Silver, H.: *The Concept of Popular Education*, London 1965.
Deze schrijver blijkt goed georiënteerd in de uitgebreide Russische literatuur over Owen. Hij is echter niet op de hoogte van de grote aandacht die andere Oost-Europese landen aan Owen besteden. Zie hiervoor:
Günther, K. (Hrsg): *Pädagogische Schriften*, Oost Berlijn 1955.
Een voortreffelijke Nederlandse bron ook voor Fourier en St. Simon is: Quack, H.: *De Socialis-deel II*, Amsterdam 1900³.
2. Silver, H.: *Robert Owen on Education*, Cambridge 1969, p. 44.
3. *The Concept of Popular Education*, p. 126.
4. *A New View of Society* 1816; *Address to the Inhabitants of New Lanark* 1816; *Report to the County of Lanark* 1820; *The Book of the New Moral World* I-VII, 1833-1844.
Deze centrale geschriften van Owen zijn opgenomen in:
Silver, H.: *Robert Owen on Education*, Cambridge 1969.
Harrison, J.: *Utopianism and Education*, New York 1968.
5. Vergelijk: Brezinka W.: Die Pädagogik der Neuen Linken in: *Pädagogische Studien* 1972, p. 281 ff.
6. O.c. p. XXII.
7. *The Concept of Popular Education*, p. 194.

8. Stanley, A.: *The Life and Correspondence of Thomas Arnold D. D.*, London 1891, p. 227.
9. Armytage, W.: *Heavens Below, Utopian experiments in England 1560-1960*, London 1961, p. 430.
10. Gutek, G.: *New Harmony: An Example of Communitarian Education*, in: *Educational Theory*, Winter 1972, p. 34 ff. Dit artikel spreekt van Joseph Neef.
11. Idenburg, Ph.: *De Utopie in het Onderwijsbeleid*, in: *Pedagogische Studiën* 1972, p. 147.
12. Zie hiervoor: Giesbers, J.: *Cecil Reddie and Abbotsholme*, Nijmegen 1970.
13. Stewart, W. - Mc. Can, W.: *The Educational Innovators*, I, London 1967, pp. 73, 74.
14. Zie hiervoor: Giesbers, J.: *Het Engelse Lager Onderwijs en de Wet van 1870*, in *Pedagogische Studiën* 1970, p. 433 - p. 443.
15. Berlijn 1971.
16. Quack: o.c. p. 422.